

Magdalena Katana

O granicach Śląska interdyscyplinarnie

Pogranicze. Polish Borderland Studies 2/2, 237-242

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

O granicach Śląska interdyscyplinarnie

Magdalena Katana¹

Link do artykułu:

http://pogranicze.uni.opole.pl/biblioteka/docs/tom2/katana_t2n2.pdf

Standard cytowania (APA):

Katana, M. (2014). O granicach Śląska interdyscyplinarnie (rec.). *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*, t. 2, nr 2, s. 237-242.

Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie, pod redakcją Ryszarda Gładkiewicza, Teresy Sołdry-Gwiżdż, Marka S. Szczepańskiego, Stowarzyszenie Instytut Śląski PIN Instytut Śląski w Opolu, Międzynarodowe Centrum Studiów Śląskich, Uniwersytet Wrocławski, Opole-Wrocław 2012 (recenzja).

Zainspirowana zamiarem ponowienia starań odnośnie wydania *Encyklopedii Śląska* dyskusja nad społeczno-kulturowymi aspektami tego regionu, zaowocowała interesującą pozycją wydawniczą pt. *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*, przygotowaną pod redakcją Ryszarda Gładkiewicza, Teresy Sołdry-Gwiżdż oraz Marka S. Szczepańskiego.

O specyficie Śląska nikogo nie trzeba specjalnie przekonywać. To bez wątpienia najbardziej rozpoznawalny region w Polsce, jednak trudno mówić o jednolitym jego postrzeganiu i to nie tylko przez zewnętrznych obserwatorów, ale i samych jego mieszkańców. Przy tym różnice te dotyczą w zasadzie wszystkich aspektów – od terytorialnych ram regionu po identyfikację śląską i jej atrybuty. W ciągu stuleci podlegały one istotnym przeobrażeniom, zachodzi zatem potrzeba dokonania charakterystyki Śląska, znalezienia cech, które przesądzą o jego odmienności. To wyzwanie zostało podjęte i zaprezentowane we wspomnianej pozycji wydawniczej.

Początkowo realizacja zamiaru precyzyjnego zakreślenia ram Śląska może nie wydawać się jakimś szczególnie trudnym przedsięwzięciem, jednak wystarczy rzut oka na zawartość książki, by zweryfikować taki pogląd. Dziewięć artykułów, które stanowią treść książki – zgodnie z tytułem publikacji – łączy próba dokonania delimitacji regionu. Granica jest wszak podstawową kategorią pogranicza i jako jego nieodłączny element wyznacza nie tylko przestrzeń, instytucjonalizuje terytorium, ale wykazuje związek z tożsamością, kulturą, władzą, suwerennością. Ujawnia się tutaj interdyscyplinarny charakter wszelkich rozważań (także ujęty w tytule publikacji) dotyczących problematyki pogranicza, co wymagało zaangażowania przedstawicieli wielu różnych dziedzin nauki – nie tylko polskiej.

Analizę granic Śląska z różnych perspektyw otwiera artykuł dr hab. Antoniego Barciaka, zatytułowany *Historyczne granice Śląska*. Autor w klarowny sposób przekonuje

¹ Mgr Magdalena Katana – absolwentka Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.

czytelnika, że terytorialne postrzeganie regionu wymaga udziału przedstawicieli różnych dyscyplin, przy czym pierwszeństwo należy się jednak uwarunkowaniom historycznym opartym głównie na zmianach politycznej przynależności uznawanych za śląskie ziem. Antoni Barciak wiąże ustalenia historyczne (świadom brak jakichkolwiek informacji dotyczących pierwotnych granic Śląska) m.in. z geograficznymi, przyrodniczymi czy kościelno-wyznaniowymi determinantami delimitacji regionu. Podejmuje też próbę wytyczenia granicy w każdym z jej odcinków w oparciu o różnego rodzaju źródła, wskazując jednocześnie na trudności w jednoznacznym określeniu ich przebiegu oraz ich źródła. W rezultacie nakreślona struktura jawi się jako niezwykle złożona, niestabilna, niemożliwa do wyznaczenia w oparciu tylko i wyłącznie o jedno kryterium. Chodzi też nie tylko o odgraniczenie Śląska od sąsiednich państw ale i jego delimitację wewnętrzną.

Brak jest, zdaniem autora, przesłanek pozwalających na stwierdzenie, że Śląsk to jedna jednostka administracyjna. Uświadamia on także czytelnikowi, że błędem byłoby oparcie rozważań na obecnym podziale administracyjnym kraju, który nie uwzględnia całkowicie Śląska. Różne jego historyczne części znajdują się w różnych krajach, a w samej Polsce ziemie uznawane za przynależne do regionu znajdują się także poza wyodrębnionymi województwami, zaś w obrębie śląskich województw znajdują się ziemie o odmiennych niż Śląsk tradycjach. Ustalenie granic Śląska poprzez badanie historycznego ich kontekstu, chociaż jest jak najbardziej uzasadnione, nie może być dokonywane bezkrytycznie z pominięciem wszelkich mających w przeszłości miejsce politycznych przeobrażeń kształtujących nie tylko ramy terytorialne regionu, ale i świadomość wyraźnej odrębności jego mieszkańców (i zróżnicowanie tej identyfikacji także wewnątrz Śląska). Autor czyni także niezwykle ważną i celną uwagę w kwestii postrzegania Śląska, mianowicie wskazuje, iż w powszechnej świadomości kojarzy się on z częścią historycznego Górnego Śląska i z aglomeracją górnośląską.

Wspomniany artykuł nieprzypadkowo został zamieszczony jako pierwszy – kolejne stanowią rozwinięcie zawartych w nim myśli. Na zagadnieniu granic historycznych Śląska, a konkretnie tych znajdujących się na południu regionu, koncentrują się reprezentujący Uniwersytet w Opawie prof. Irena Korbelařová i prof. Rudolf Žáček w artykule *Południowe granice Śląska. Z problematyki ewolucji przynależności krajowej czesko-śląskiego i morawsko-śląskiego pogranicza*. Autorzy poddają analizie zmiany przynależności politycznej konkretnych obszarów na styku polsko-czeskim i morawskim, jak Ziemia Kłodzka, przedpola Bramy Morawskiej, okolice Opawy i Karniowa, morawskie enklawy na Śląsku, a także zmienne losy niektórych miast, takich jak: Cieszyn, Ostrawa, Frýdek-Místek. Podobnie jak Antoni Barciak, Irena Korbelařová i Rudolf Žáček prezentują granice historyczne w oparciu o kryterium polityczne oraz związane z administracją kościelną, wyrażając opinię, iż niezależnie od czasu trwania faktycznej przynależności do Śląska, wyszczególnione obszary powinny znaleźć się w obrębie zainteresowania badaczy regionu oraz w Encyklopedii prezentującej wiedzę w zakresie tego pogranicza. Szkoda tylko, że artykuł ten, jako jedyny, opublikowano w języku czeskim, ponieważ jego zawartość jest niezwykle cenna i z całą pewnością zainteresowałaby polskiego czytelnika.

Jak trudna jest delimitacja regionu śląskiego w oparciu o kryterium językowe, a ściślej rzecz ujmując, dialektyczne, widać w tekście prof. Bogusława Wyderki z Uniwersytetu Opolskiego, zatytułowanym *Granice dialektu śląskiego*. Problematyka swoistej geografii językowej napotyka na poważne trudności związane z przenikaniem się wpływów różnych narodów oraz różnych dialektów w obrębie kraju a także migracjami

ludności (o różnej motywacji). Wszelkie ustalenia w tej materii są tym trudniejsze, że brak jest rzetelnych danych statystycznych. Jakiegokolwiek zbiorcze informacje pochodzą dopiero z przełomu wieku XVIII i XIX, a to głównie za sprawą niemieckich badaczy. Polskie opracowania pojawiły się dopiero w drugiej dekadzie XX w., zaś najnowsze ustalenia bazują na danych uzyskanych w spisach powszechnych.

Autor sporządził mapę językową z wyczerpującym opisem gwar, ich zróżnicowania w obrębie terytorium uznawanego za Śląsk oraz ich zasięg. Można tu wyodrębnić obszar zwarty (ale nie homogeniczny) gwary oraz „wyspy” ich występowania. Precyzyjnie przedstawiono przebieg granic gwar uznawanych za śląskie z zaznaczeniem wszelkich przenikających się wpływów i stref językowo newralgicznych. Ponieważ współcześnie gwary śląskie zajmują jedynie niewielką część historyczno-geograficznie rozumianego Śląska, trudno tylko na tej podstawie dokonać jednoznacznej delimitacji Śląska. Zaletą opracowania jest bibliografia odsyłająca zainteresowanych tematem do źródeł.

Analizy możliwości wyznaczenia granic Śląska z perspektywy konfesyjnej i administracji kościelnej podjął się prof. Kazimierz Dola w artykule *Kościelno-wyznaniowe granice Śląska*. Autor zauważa, że istnieje związek pomiędzy administracją Kościoła Katolickiego, konkretnie zaś granicami diecezji wrocławskiej ustanowionej już w roku 1000, a granicami geograficznymi Śląska, przynajmniej do początków XX w. Podstawę dla tego wniosku stanowią kolejne decyzje Stolicy Apostolskiej oraz przebieg granic diecezji sąsiednich i spory pomiędzy diecezjami. Autor wymienia aż dwanaście spornych odcinków granicznych. Całość prowadzi do konkluzji, iż uznanie granic diecezji wrocławskiej z okresu międzywojennego za granice Śląska, choć w dużej mierze pokrywały się one z jego granicami politycznymi, oznaczałoby pozostawienie poza regionem pewnych ziem na południu oraz wschodzie i włączenie innych na północy, wschodzie, w części zachodniej i południowej, w tym tych należących do Czech. Z kolei w obecnym podziale administracyjnym wyróżniono dwie metropolie: Górnośląską w Katowicach oraz Dolnośląską we Wrocławiu, co w sumie koresponduje z podziałem administracyjnym kraju i delimitacją Śląska w powszechnym wyobrażeniu. Także i wyznanie nie może stanowić samodzielnego czynnika klasyfikacyjnego w ustalaniu granic Śląska, ponieważ inne niż katolickie wyznania, głównie protestanckie, rozpowszechnione w Niemczech i Czechach, miały niewielki wpływ na kształt granic politycznych Śląska. O ile jeszcze przed 1939 r. można było generalnie dokonać podziału regionu na protestancki Dolny Śląsk i katolicki Górny Śląsk, o tyle obecnie byłoby to niewykonalne.

Próbę delimitacji regionu z zupełnie innego punktu widzenia zaprezentowano w artykule *Śląsk a Ślązacy – głos w dyskusji* prof. Zygmunta Kłodnickiego. Autor wychodzi z założenia, że ustalenie ram terytorialnych Śląska należy pozostawić historykom, ale przyjmując, że jest to obszar zamieszkiwany przez Ślązaków, upatruje on tu pewnych możliwości wsparcia ze strony etnologa i socjologa. Rzecz jasna i tutaj nie należy spodziewać się prostych odpowiedzi pozwalających na delimitację analizowanego regionu poprzez ustalenie, gdzie mieszkańcy deklarują śląską tożsamość oraz są przeświadczeni o własnej odrębności społeczno-kulturowej. Problemem jest już jednoznaczne ustalenie kim jest Ślązak. Jest to kwestia tym trudniejsza, że przy braku obiektywnych kryteriów umożliwiających zaklasyfikowanie badanych mieszkańców do określonych grup etnicznych, poglądy na tę kwestię nie są bynajmniej jednolite nawet wśród osób identyfikujących się jako Ślązacy. Nawet typowa dla pogranicza dychotomia „my” – „oni” („swoi” – „obcy”) z deklarowanymi atrybutami śląskości nie znajduje pokrycia w zasięgu zjawisk kulturowych, które można

by było uznać za charakterystyczne dla regionu i na tej podstawie wyznaczyć jego granice. Ponadto, autor wyraźnie wskazuje, że nie bez znaczenia są tu zmiany ludnościowe w obrębie historycznego Śląska po II wojnie światowej i różnice w tej materii pomiędzy Dolnym i Górnym Śląskiem czy Śląskiem Cieszyńskim albo Opolskim, gdzie rdzenni mieszkańcy całkowicie lub częściowo zostali wyparci przez ludność napływową.

W centrum rozważań w artykule znalazł się Górny Śląsk jako obszar, gdzie najwyraźniej artykułowana jest śląska tożsamość. Potwierdzają to wyniki Narodowych Spisów Powszechnych (które sam autor zaleca traktować z dużą ostrożnością). Trudno nie wrócić w tym miejscu do tezy Antoniego Barciaka, który uważa, że w powszechnej świadomości ze śląskością kojarzy się głównie Górny Śląsk.

Profesor Kłodnicki w bardzo ciekawy sposób ukazuje autoidentyfikację mieszkańców wspomnianego regionu. Nie jest ona homogeniczna, podziały istnieją także w grupie osób deklarujących tożsamość śląską, zwłaszcza odnośnie jej atrybutów (miejsce zamieszkania, język, kultura, itp.) i są one zmienne w czasie. Artykuł warto przeczytać także ze względu na przytaczane anegdoty odzwierciedlające animozje pomiędzy Ślązakami a sąsiadami. Zarysowano w ten sposób granicę Śląska na odcinku śląsko-dąbrowskim, jednak wytyczenie jej w podobny sposób w odniesieniu do innych obszarów byłoby już kwestią problematyczną. Zresztą, jak się wydaje, Śląsk dla samych Ślązaków pozostaje bardziej symbolem niż geograficznie zakreśloną strukturą.

Do tego samego wniosku dochodzi prof. Krzysztof R. Mazurski. Jego artykuł, *Obszar Śląska w aspekcie turystycznym*, ujmuje Śląsk jako region reliktowy, ukształtowany historycznie, poprzez działania polityczne i administracyjne, którego ramy wyznaczają granice mentalne. Jego byt polityczny, administracyjny, samodzielność jako realnie istniejącej jednostki przestrzennej w przeszłości, przyczynił się do utrwalenia nazwy regionu w świadomości społecznej (pozostaje przy tym nadal w użyciu), chociaż on sam już nie istnieje. Turystyka potraktowana została tu jako proces intelektualny, a więc pozostający w ścisłej relacji z historią. Świadomość związków ze Śląskiem w przeszłości kształtuje jego mentalne ramy współcześnie przy uwzględnieniu wszystkich przeobrażeń, które dokonały się w międzyczasie. Autor proponuje, by przestrzenny zasięg regionu pokrywał się z tym historycznym, z początku XVIII w., a więc sprzed wojen śląskich. Granicę zewnętrzną Śląska w świadomości społecznej, zdaniem profesora Mazurskiego, wyznaczają granice województw opolskiego i dolnośląskiego, rejony Zielonej Góry, ujście rzeki Bóbr, odcinek Odry, dalej przebiega ona wzdłuż granicy z Niemcami, na południe wzdłuż granicy z Republiką Czeską, następnie Beskidem Śląskim aż za Cieszyn. Przy tym uwzględnić należy znajdujące się obecnie częściowo lub całkowicie poza Polską dawne księstwa opawskie, karniowskie, cieszyńskie. Zdaniem autora nie może zabraknąć też Ziemi Kłodzkiej jako dawnego hrabstwa kłodzkiego oraz wschodniej części Łużyc, odnośnie których warto zapoznać się z zawartymi w artykule informacjami dotyczącymi ukształtowanej na tych obszarach nowych, odrębnych od śląskiej, tożsamości regionalnych. Czytelnika zainteresować może także postrzeganie regionu przez samo środowisko związane z turystyką (głównie oddziały Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego) oraz przez turystów. Tak działalność PTTK-ów, jak i ruch turystyczny ma charakter transgraniczny i w sumie skupia się na Sudetach po obu – polskiej i czeskiej – stronach. Zatem z tego punktu widzenia Śląsk jest regionem reliktowym, reminiscencją przeszłości, symbolem istniejącym w świadomości społecznej i niepoddającym się prostej delimitacji.

Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać w przeobrażeniach, jakie dokonały się na ziemiach śląskich. Ramy zewnętrzne Śląska ulegały zmianom, w następstwie których i wewnątrz regionu nie pozostawało jednorodne. Procesy te zaprezentowali prof. Krystian Heffner i dr Brygida Solga w artykule *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*. Na wstępie analizie poddano pojęcie granicy, przedstawiono kryteria klasyfikacyjne pozwalające wyodrębnić różne jej rodzaje oraz nakreślono pełnione przez granice funkcje. Na uwagę zasługuje fakt, że autorzy wyraźnie wskazują, iż współcześnie granice w dawnym ich rozumieniu tracą na znaczeniu, nie pełniąc funkcji oddzielającej, ale coraz częściej łączącej, stanowiąc miejsca przenikania się kultur i współpracy.

Charakterystyczny dla Śląska brak spójności wewnętrznej stanowi rezultat zmian przynależności politycznej tych ziem oraz zmian ludnościowych. Wprawdzie w artykule zaprezentowano je, poczynając od przełomu VIII/IX w., ale – zdaniem autorów – brzemienno w skutki był dopiero podział Śląska w wyniku wojen śląskich pomiędzy Prusy, które objęły niemal cały jego obszar, i Austrię, co przesądziło o niejednorodnym rozwoju terytorium aż do wybuchu I wojny światowej. Uwagę zwraca wyszczególnienie problemu granicy południowej, której stabilność bywała zmienna w czasie w różnym stopniu na różnych odcinkach. Wszystkie ustalenia zilustrowano mapami, co pozwala czytelnikowi na prześledzenie ewolucji granic Śląska. Zdaniem autorów, granice regionów należy ujmować całościowo nie tylko we współczesnych granicach administracyjnych, ale i włączając ziemie, które niezależnie od długości czasu trwania przynależały do Śląska i to nie tylko te w obecnych granicach Polski.

Wkład do dyskusji o granicach regionu wnieśli także Tadeusz Siwek i Zdeněk Szczyrba poprzez próbę delimitacji regionu w oparciu o faktory naturalne, co znalazło wyraz w artykule *Granice przyrodnicze Śląska*, w którym autorzy porównują granice historyczne z przyrodniczymi, przedstawiając wyniki badań na mapach. Pod uwagę wzięto kryteria geografii fizycznej (geomorfologia), wyznaczniki orograficzne, hydrograficzne oraz klimatyczne, biogeograficzne oraz charakter gleb. Poszukiwano punktów wyraźnie wyróżniających Śląsk od innych regionów. Okazuje się, że wyznaczenie granicy w ten sposób nie jest możliwe, ponieważ granice naturalne są mało wyraźne (poza południową) i w małym stopniu oddają rzeczywistość. Region praktycznie niczym szczególnym w tym względzie się nie wyróżnia, można go, biorąc pod uwagę czynniki hydrograficzne, scharakteryzować jako usytuowany w dorzeczu górnej i środkowej Odry.

Tom zamyka artykuł Wojciecha Świątkiewicza *Górny Śląsk w świadomości społecznej – próba uogólnionej refleksji socjologicznej*. Tak jak wskazywał Antoni Barciak we wstępnym artykule, ta część regionu wyróżnia się najwyraźniej, ale i ona sama nie jest wewnętrznie jednolita, nie jest też jednoznacznie postrzegana z zewnątrz. Autor wskazuje na problemy rekonstrukcji ram przestrzeni terytorialnej Górnego Śląska. Wymaga to powiązania wartości kulturowych, symboliki śląskiej z terytorium. Nie jest to łatwe, a złożyło się na to szereg czynników historycznych, począwszy od podziału Śląska w XVIII w., wydarzeń z XX w. i współczesnych podziałów administracyjnych. Identyfikacja górnośląska stanowi dziedzictwo po przodkach pozwalające w jakimś stopniu odróżniać Ślązaków z Górnego Śląska od innych. Wyraża się ono w geografii usytuowania, nazwach miast, zasięgu kultury, osiedleń, typie gospodarki i organizacji. Górny Śląsk to aglomeracja katowicka, tereny przemysłowe, silnie zurbanizowane, miejsce, gdzie mieszkają Ślązacy posługujący się gwara i pielęgnujący etos pracy (robotnicy). Pozostawia to poza Górnym Śląskiem Opolszczyznę, Cieszyn ze Śląskiem Cieszyńskim oraz postrzegane jako Podbeskidzie okolice Rybnika

i Jastrzębia Zdroju. W tak zakreślonych ramach tej części Śląska toczy się dyskusja tożsamościowa związana z zabiegami uznania Ślązaków za naród, a gwary za język. Ta społeczna świadomość odrębności znajduje wyraz w działalności Ruchu Autonomii Śląska. Autor postuluje dalsze badania w tym zakresie.

Jak się wydaje, zawartość książki uporządkowano i zaprezentowano w nieprzypadkowy sposób, przechodząc od artykułów traktujących o granicach w sensie identyfikowalnym, w jakimś stopniu mierzalnych (politycznych, administracyjnych, kościelno-wyznaniowych czy zasięgu dialektu), po te raczej symboliczne, albo takie, na które człowiek nie ma wpływu (np. przyrodnicze). Pomędzy nimi umieszczono artykuły łączące oba zagadnienia.

Publikacja *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie* stanowi istotny wkład do dyskusji nad społeczno-kulturowymi problemami Śląska. Ukazuje złożoność tematyki jako przyczynę, dla której właściwie wszystkie regiony w Polsce poza Śląskiem doczekały się tego typu całościowych ujęć. Ponadto, jak się wydaje, całość pozwala potwierdzić tezę naczelną, iż pogranicze jest pierwotne wobec granicy i wszelkie zmiany tych ostatnich, chociaż niewątpliwie oddziałują na obszar pogranicza, nie przesądzają o jego istnieniu. Oczywiście problematyka wymaga szerszej dyskusji, badań, jednak wobec ewidentnych braków w wiedzy dotyczącej Śląska, nieprawdziwych informacji o Śląsku i śląkości, prezentowane spojrzenie na delimitację tego regionu, tak jako całości, jak i jego wewnętrznych podziałów jawi się jako cenne i wartościowe przedsięwzięcie. To nie tylko uporządkowanie głosów w dyskusji, ale i inspiracja do dalszych badań. Nie ulega wątpliwości, że publikacja zainteresuje nie tylko środowisko akademickie, ale każdego, kto chciałby zapoznać się z tematyką tego specyficznego pogranicza i wyrobić sobie pogląd na kwestię śląską.